

Право на мову: деколонізація українського книговидання

Інна Білоножко, книжкова аналітикиня та аудиторка, магістриня з фінансів (Україна) та міжнародного видавничого бізнесу (Велика Британія)

Зазвичай про колоніалізм у літературі говорять крізь призму наративів і цінностей, які несуть у собі літературні твори: нормалізація зверхнього ставлення до певних етнічних груп, відвертий расизм, сексизм та агресія стосовно вразливих груп населення, пієтет перед імперським устроєм, виправдання жорстокості еліт тощо. Усе це було в книжках у часи розквіту імперій, ті ж наративи відтворюються і множаться в сучасній постімперській літературі.

Водночас фокусування винятково на наративах переводить питання права на деколонізаційну боротьбу в надто узагальнену площину. В такому випадку дискусія зачіпає лише автора, його видавництво як умовного «пропагандиста імперських цінностей», що тиражує накладі шовіністичних творів, та книгарні, які беруться торгувати цими накладками. А що ж з іншими учасниками книговидавничого процесу, зокрема літературними агентами та видавництвами як бізнес-організаціями, діяльність яких спрямована на сталий розвиток та отримання прибутку?

Мови й постколонії

У травні 2022 року Кадіжа Сісей, представниця видавництва [Peepal Tree Press](#), яке видає твори британських темношкірих і карибських письменників, та засновниця [AfriPoetree](#), укотре намагалася привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми купівлі прав на твори цих авторів: «У часи деколонізації ми повинні по-справжньому замислитися над тим, що означає деколонізація видавничої галузі. Чи інвестуємо ми в неї? Бо ж мова не завжди про фінансову авантюру, йдеться про рівний доступ до літератури». Для авторів/-ок із колишніх британських колоній продаж прав на видання книжки англійською мовою в потужному видавництві зазвичай означає, що це ж видавництво купить усі світові права, тобто книжка вийде англійською, але ніколи не вийде африканськими або іншими не настільки поширеними мовами. За словами Сандри Тамеле, засновниці мозамбікського видавництва [Editora Trinta Zero Nove](#), письменники з її країни опиняються в аналогічній ситуації, тільки-но продають права на видання своєї книжки видавництву з Португалії чи Бразилії (до 1975 року Мозамбік був колонією Португалії). Цим аж ніяк не здивуєш українську книжкову спільноту, яка десятиліттями намагається відмежуватися від подібного російського впливу.

Упродовж 23 років, аж до початку збройної агресії Росії проти України та протиправної анексії Криму в 2014 році, з точки зору міжнародного книжкового бізнесу ситуація в Україні виглядала так. Коли йшлося про видання в Україні книжок західних авторів, правовласнику (видавництву, автору або літагенту) було зручніше та вигідніше вести перемовини з великою літературною агенцією, яка могла запропонувати роботу з кількома країнами одночасно. Звісно ж, потрібний розмах найлегше забезпечувався російськими літературними агенціями. Зазвичай вони мали офіси у Нью-Йорку / Лондоні та Москві й опікувалися найперспективнішими країнами колишнього Радянського Союзу. Це нікого не дивувало: фармацевтичні гіганти відкривали представництва для регіону Росія–Білорусь–Україна–Молдова, бо так можна було друкувати інструкції до лікарських засобів одним багатомільйонним російськомовним накладом, ІТ-корпорації часто долучали до цього регіону країни Балтії, бо тамтешніми представництвами було зручно управляти з московського офісу, власники FMCG-брендів (товарів широкого вжитку) випускали свої газовані напої та побутову хімію, указуючи короткий опис продукту одразу на 10–12

східноєвропейських мовах. А управління цими регіонами, звісно ж, здійснювали з російських офісів. То чому сфера продажу прав на видання книжок мала виглядати інакше?!

Для менеджера з продажу прав західного видавництва або агента-представника західного автора співпраця з такими агенціями з російськими штаб-квартирами була надзвичайно вигідною та зручною: однією угодою можна було охопити мало не чверть Євразії. При цьому західний світ не мав палкого бажання продавати права на кожну мову та кожну країну пострадянського простору окремо, бо ж це означало би, що потрібно самостійно шукати партнера в кожній країні (локальне видавництво чи субагента). Коли ж подальшим виданням книжок у цілому регіоні починала ексклюзивно опікуватися агенція з московським офісом, а жодних перепон для експорту російськомовних книжок із Російської Федерації до низки пострадянських країн не існувало, ситуація, як правило, завершувалася тим, що книжку видавали лише російською мовою, а потім експортували до України та інших країн.

Навіть якщо українському видавцеві вдавалося укласти з такою агенцією з московським офісом власну угоду на право видати книжку українською мовою в Україні, за рахунок критичної різниці в обсягах накладів імпортована книжка, перекладена російською, виявлялася помітно дешевшою для кінцевого споживача, ніж її український аналог. Ефект масштабу та ефект синергії грали на руку російським видавництвам, бо ті не лише друкували більші наклади, здешевлюючи кожну одиницю товару, а й мали помітно більші бюджети на маркетинг, промоцію та заохочення книгарень. Деякі з них згодом [відкривали власні представництва](#) в Україні, інші працювали через місцевих посередників.

Позитивна дискримінація для українського книжкового ринку

Україні знадобилося майже три роки від окупації Криму Росією у 2014 році для прийняття закону про часткове обмеження імпорту російських книжок до України. Однак тоді, у грудні 2016-го, йшлося лише про [обмеження доступу до України книжок антиукраїнського змісту](#), які пропагували велич Радянського Союзу, возвеличували дії радянських працівників спецслужб, виправдовували окупацію України, розпалювали міжетнічну, расову та релігійну ворожнечу тощо. Для широкого загалу та української книжкової спільноти цей закон радше мав інформаційну цінність, бо робив публічною інформацію щодо того, які книгарні, видавництва та компанії-посередниці намагалися ввезти антиукраїнські книжки, але отримали заборону.

Однак саме з 2014 року та із введення перших санкцій щодо російських громадян, які фінансово підтримували збройну агресію Росії проти України, розпочався великий зсув у ставленні міжнародної книговидавничої спільноти до українського книжкового ринку як до самостійного. Слід відзначити вагомий роль видавництв, літературних агенцій і авторів з України, які створили підґрунтя для такого зсуву. Вони почали активно користуватися надбаннями диджитал-ери й контактувати з колегами напряму, а згодом стали постійними відвідувачами міжнародних книжкових ярмарків і фестивалів. До прикладу, у 2019 році організатори Франкфуртського книжкового ярмарку на церемонії відкриття [відзначили шлях](#), який пройшов Український національний стенд за перші п'ять років роботи, від символічного представництва держави у 2014-му до повноцінного робочого простору з кількома зонами у 2019-му. У тому-таки 2019 році Україна вперше представила свої національні стенди на [Лондонському](#) та [Болонському](#) книжкових ярмарках.

Імперія завдає удару у відповідь

Упродовж шести років (2014–2022 рр.) російський бізнес за кордоном учився пристосовуватися до нових умов і маскувати своє російське походження та московську прописку за компліментарними авеню Нью-Йорка та центральними вулицями Лондона. Вже не йшлося про публічне представлення інтересів західних авторів та видавців на пострадянських теренах: багато агенцій прибрали згадки про Україну, Молдову чи Грузію зі

своїх вебсайтів, залишивши лише Росію, а то й взагалі непомітно зникли з радарів, а їхні засновниці та очільники тепер мають поважні посади у престижних міжнародних літературних агенціях або відділах із продажу прав видавничих гігантів. І ніхто не закине їм упередженості або проросійськості.

Із середини 2022 року в Україні активізувалася боротьба [за повну заборону імпорту книжок](#) із Російської Федерації та Білорусі. Однак, на превеликий жаль, ця закономірна й давно назріла ініціатива навряд чи торкнеться функціонування літературних агенцій із російським корінням.

До прикладу, з багатьма відомими авторами, великими видавництвами та міжнародними агенціями щодо продажу прав до Росії, України і Грузії працює літературна агенція *Van Lear Agency*. До повномасштабного вторгнення Росії в Україну ця агенція вказувала, що [має офіси](#) у США та Москві, і публічно артикулювала, що провадить свою діяльність на українському книжковому ринку: про це [розповідав](#) Алекс Стівенс з однієї з найбільших агенцій у світі *United Agents* та вебсайти агенцій [Madeleine Milburn Agency](#) і [Peters Fraser+Dunlop](#). *Van Lear Agency* мала (а ймовірно, й досі має) ексклюзивні контракти на представлення інтересів відомих авторів, однак попри її потужність, вона та інші подібні агенції не всесильні, обходити співпрацю з ними цілком реально, й це почали робити ті українські видавництва, для яких принципово, в кого купувати права.

Незмога деяких видавців протистояти спокусі обрати простіший шлях, уклавши угоду через російського посередника, до того ж добре замаскованого, вкотре нагадує, що одним із наслідків імперіалізму є небажання або невміння колишньої колонії відстоювати власне право на незалежність та існування без імперії. Українські видавництва мають бути першими у лавах борців за самостійність книжкового ринку України, навіть якщо це суперечить суто фінансовим інтересам.

Нова надія

Починаючи з 24 лютого 2022 року багато всесвітньовідомих авторів/-ок стали на захист демократичних цінностей і права українського народу на суверенітет: публічно [засуджували](#) збройну агресію Росії, [припиняли співпрацю](#) з російськими видавництвами, активно [брали участь](#) у заходах на підтримку України та в [онлайн-зустрічах](#) з українською аудиторією, [погоджували продаж прав](#) на українські переклади своїх книжок за символічну плату та [допомагали](#) родинам, які були вимушені виїхати з України. У самого лиш відкритого листа PEN International на засудження вторгнення Росії в Україну [понад тисяча підписантів-авторів](#) зі всього світу, включно із Нобелівськими лавреатами Орханом Памуком і Ольгою Токарчук, а також Марґарет Етвуд, Джонатаном Франzenом, Колмом Тойбіном, Еліф Шафак та іншими. До України [навідувався](#) американський історик і письменник Тімоті Снайдер, [приїздив](#) французький письменник і філософ Бернар-Анрі Леві. До ініціативи письменників долучилися і їхні видавці, водночас вони мали додаткову мотивацію: у багатьох країнах світу блискавично зріс попит на книжки про Україну, українсько-російські взаємини та книжки усіх жанрів, написані українськими авторами. Це дозволило українським видавництвам, у яких були в наявності переклади англійською, німецькою та іншими мовами, швидко зреагувати на запит іноземних колег. До прикладу, у Великій Британії та Естонії вийшла книжка [“A Ukrainian Christmas”](#) Ярослава Грицака і Надійки Гербіш (на черзі інші країни), з'явилося кілька нових перекладів книжок Андрія Куркова, у тому числі його [щоденники](#) вторгнення Росії, численні переклади Сергія Жадана (один лише роман “Інтернат” [буде перекладено](#) 26 мовами). Свої есеї та уривки книжок у провідних світових медіа регулярно публікують Оксана Забужко, Олександр Михед, Ірина Цілик, Артем Чапай, Артем Чех і багато інших.

Налагоджені контакти й початок співпраці українських авторів і видавців із закордонними видавництвами напряму частково нівелюють прогалину на ниві літературних агенцій, які представляли би інтереси української книжки на міжнародній арені: від початку повномасштабного вторгнення права на переклад своїх книжок за кордон продали [майже два](#)

[десятки українських видавництв](#), суттєво розширивши географію присутності української книжки на світовій мапі.

Чимало досвідчених міжнародних видавців та агентів розуміють, що попит на книжки про Україну та з України залишатиметься стабільно високим упродовж років, а то й десятиліть. На превеликий жаль, причина такого інтересу — війна Росії проти України. Своєю чергою, українська книжкова спільнота активно працює на те, щоб голос України, раніше заглушений російським імперіалізмом, тепер почули на міжнародній арені, а про українську культуру, мову та літературу дізналося якомога більше книголюбів з усіх куточків світу.